

Michał Grudecki

Uniwersytet Śląski w Katowicach, Polska

e-mail: michal.grudecki@us.edu.pl

ORCID: 0000-0002-5185-3770

KARCENIE MAŁOLETNIICH – KONTRATYP CZY EKSKULPANT? UWAGI *DE LEGE FERENDA**

PUNISHMENT OF MINORS: JUSTIFICATION OR EXCUSE? *DE LEGE FERENDA* POSTULATES

Abstract

The article is devoted to the assessment of the discipline of minors in terms of the criminal law. The offered considerations are focused on the future. In the author's opinion, the use of non-pedagogical punishment in the educational process cannot be considered a legal activity due to the lack of the educators' approval. The author tries to determine whether it is justified for the legislator to introduce into the legal system a justification of or an excuse for punishing minors. In his opinion the use of non-statutory justifications by the judicial authorities is unacceptable in a democratic state ruled by law – it is necessary to look for other instruments that would allow to exclude the criminal liability of parents or guardians who discipline their charges. Evidently, the use of non-pedagogical punishment is still common in the society. Therefore, disciplining minors is analyzed in terms of meeting the conditions of justification and excuse. The conducted

* Artykuł powstał w ramach projektu badawczego sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2018/29/N/HS5/00725 oraz umowy nr UMO-2018/29/N/HS5/00725.

research demonstrates that a provision of a double nature can be introduced into the legal system (a justification or an excuse), which, depending on the value of the child's interests sacrificed by discipline, would exclude the unlawfulness of the disciplinary conduct or the guilt of a parent/guardian.

KEYWORDS

criminal law, justification, excuse, upbringing, punishing

SŁOWA KLUCZOWE

prawo karne, kontratyp, ekskulpant, wychowanie, karcenie

1. WPROWADZENIE

Na wstępie warto zaznaczyć, że o prawnej ocenie karcenia małoletnich nigdy dość¹. Ta tematyka ze styku prawa karnego i rodzinnego jest ciągle aktualna, niezwykle ważna społecznie, budząca spore kontrowersje, a także stanowiąca wyzwanie intelektualne dla wielu badaczy prawa. Pomimo licznych publikacji dotyczących tej problematyki², przestrzeń do nowych rozważań wciąż pozostaje otwarta, zwłaszcza w kontekście współczesnych wyzwań prawa rodzinnego. Zmienia się społeczeństwo, zmianie ulega także model rodziny³. Przekształceniu podlegają reguły postępowania z dobrami dziecka w procesie wychowawczym, które można nazwać metodami wychowania. W związku z tym trzeba zastanowić się, czy we współczesnej rodzinie jest miejsce na stosowanie kar wobec dzieci, a także jak na to karcenie ma reagować prawo, zwłaszcza prawo karne.

¹ Jest to parafraza tezy A. Wąska dotyczącej badań na temat winy. Zob. A. Wąsek, *Problematyka zasad odpowiedzialności karnej w okresie pracy nad reformą prawa karnego*, (w:) A. Strzembosz (red.), *O prawo karne oparte na zasadach sprawiedliwości, prawach człowieka i miłosierdziu. Materiały z sympozjum nt. reformy prawa karnego zorganizowanego przez sekcję nauk prawnych KUL w Kazimierzu n. Wisłą w dniach 28–30 IV 1988 r.*, Lublin 1988, s. 33.

² Warto zwrócić uwagę choćby na wybrane, najnowsze publikacje poświęcone wyłącznie bądź częściowo tej problematyce: R. Krajewski, *Karcenie dzieci. Perspektywa prawna*, Warszawa 2010; S. Różycka-Jarosz, *Karcenie dzieci – czyn zabroniony czy okoliczność uchylająca bezprawność*, Warszawa 2012; A. Grześkowiak, I. Zgoliński (red.), *Prawo karne w ochronie praw dziecka*, Bydgoszcz 2018; W. Jedlecka, *Zakaz stosowania kar cielesnych a kontratyp karcenia wychowawczego*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2020, nr 120, s. 97–108; M. Grudecki, *Kontratypy pozastawowe w polskim prawie karnym*, Warszawa 2021.

³ Zob. np. J. Ostrouch-Kamińska, *Przełom, przejścia, przesunięcia. Rodzina w procesie zmian*, „Pedagogika Społeczna” 2017, nr 2; s. 83–93; A. Błasiak, *Tendencje zmian we współczesnych rodzinach w ponowoczesności*, „Horyzonty Wychowania” 2019, nr 45, s. 11–21.

Jako karcenie należy rozumieć w szczególności dyscyplinę negatywną, czyli wyrządzenie dziecku pewnej dolegliwości, tak aby uświadomiło sobie niewłaściwość swojego postępowania i zmieniło je w przyszłości⁴. Korzystanie ze środków przynależnych do tej dyscypliny może prowadzić do wypełnienia przez karcących znamion różnych typów czynów zabronionych pod groźbą kary w Kodeksie karnym⁵ lub Kodeksie wykroczeń⁶, w zależności od sposobu karcenia. Dla uproszczenia wyводу karceniem można też nazwać metody prewencyjne, czyli zachowania służące do zapewnienia dziecku bezpieczeństwa oraz przełamania jego ewentualnego oporu⁷. Przykładowymi metodami wychowawczymi polegającymi na karceniu lub prewencji i mogącymi realizować znamiona typów czynów zabronionych są: pozbawienie wolności dziecka, np. zakaz wyjścia celem spotkania z kolegami (art. 189 § 1 k.k.), prewencyjne odczytanie korespondencji dziecka (art. 267 § 1 k.k.), zmuszanie dziecka np. do wzięcia lekarstwa (art. 191 § 1 k.k.), usunięcie z komputera dziecka niebezpiecznej dla jego rozwoju gry komputerowej czy innego programu (art. 268 § 1 k.k., art. 268a § 1 k.k.), zabór rzeczy dziecka w celu przywłaszczenia, np. konfiskata elektronicznego papierosa (art. 278 § 1 k.k.), samowolne używanie rzeczy ruchomej małoletniego, np. czasowa konfiskata telefonu komórkowego (art. 127 § 1 k.w.), czy nawet zniszczenie rzeczy, np. paczki papierosów (art. 124 § 1 k.w.)⁸. Warto też dodać, że niektórzy przedstawiciele doktryny opowiadają się nadal za skutecznością stosowania kar cielesnych w procesie wychowawczym (art. 217 § 1 k.k.)⁹, ubliżających słów (art. 216 § 1 k.k.), czy gróźb (art. 190 § 1 k.k.)¹⁰.

Należy odpowiedzieć na pytanie, czy istnieje potrzeba wysunięcia uwag *de lege ferenda*, postulujących utworzenie kontratypu bądź ekskulpantu karcenia małoletnich. Nie powinno bowiem ulegać wątpliwości, że posługiwanie się przez organy wymiaru sprawiedliwości konstrukcją pozaustawowych kontratypów

⁴ M. Grudecki, *Kontratypy...*, s. 442–443.

⁵ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (tekst jedn. Dz.U. z 2022 r., poz. 1138); dalej: k.k.

⁶ Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. – Kodeks wykroczeń (tekst jedn. Dz.U. z 2021 r., poz. 2008, z późn. zm.); dalej: k.w.

⁷ M. Grudecki, *Kontratypy...*, s. 455; J. Gwiazdomorski, *Prawo rodzinne. Dekret z dnia 22 stycznia 1946 roku D.U. Nr 6 p. 52*, Kraków 1946, s. 57.

⁸ M. Grudecki, *Prawnokarna perspektywa karcenia małoletnich*, (w:) D. Jaroszevska-Choraś, A. Kilińska-Pękacz, A. Wedeł-Domaradzka (red.), *Rodzina i prawo*, Bydgoszcz 2017, s. 204–205; M. Grudecki, *Kontratypy...*, s. 458–460.

⁹ Poglądy niektórych naukowców opisuje M. Grudecki, *Prawnokarna ocena klapsa*, „Gubernaculum et Administratio” 2021, z. 2, s. 243–244.

¹⁰ Np. I. Stachura, *Karcenie wychowawcze i ryzyko sportowe. Próba analizy statusu normatywnego wybranych kontratypów pozaustawowych*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2007, z. 2, s. 134; M. Morawska, *Zakaz stosowania kar cielesnych a pozaustawowy kontratyp karcenia wychowawczego*, „Prokuratura i Prawo” 2012, nr 10, s. 33; A. Mikołajec, *Kara jako jedna z metod stosowanych w procesie wychowania dziecka*, <http://www publikacje.edu.pl/pdf/12191.pdf> (dostęp: 6.08.2022), s. 3.

jest niedopuszczalne w demokratycznym państwie prawa¹¹. W związku z tym przedmiotem rozważań nie będzie bezpośrednio tzw. pozaustawowy kontratyp karcenia małoletnich, błędnie wyróżniany wciąż przez niektórych przedstawicieli nauki¹². Niemożność zgłębiania problematyki pozaustawowego kontratypu nie jest równoznaczna z bezzasadnością prowadzenia rozważań na temat możliwości kodeksowej regulacji, która dotyczyłaby wyłączenia odpowiedzialności karnej rodziców bądź opiekunów w przypadku dokonanego skarcenia małoletnich. Brak takiej regulacji uniemożliwia bowiem skorzystanie przez rodziców lub opiekunów prawnych z metod wychowawczych wypełniających znamiona typów czynów zabronionych, co zdaniem A. Barczak-Oplustil jest trudne do zaakceptowania z perspektywy funkcjonowania społeczeństwa oraz konieczności zapewnienia właściwej ochrony dóbr prawnych¹³.

Biorąc powyższe pod uwagę, należy zbadać poprzednio i obecnie obowiązujące regulacje prawne dotyczące problematyki karcenia małoletnich, by następnie przejść do oceny możliwości stosowania kar wobec dzieci ze strony współczesnych pedagogów. Pozwoli to ustalić, czy – a także jakiego rodzaju – karcenie spełnia przesłanki pierwotnej legalności, kontratypizacji albo ekskulpacji. Może się też okazać, że taka metoda wychowawcza nie powinna być w żaden sposób usprawiedliwiana przez prawo, a korzystanie z niej w każdym przypadku powinno skutkować ponoszeniem przez rodziców bądź opiekunów odpowiedzialności karnej.

2. PRAWNA REGULACJA KARCENIA MAŁOLETNIICH – *DE LEGE PRAEVI A ET DE LEGE LATA*

Jedynym aktem prawnym w historii polskiej legislacji, który zawierał kontratyp karcenia małoletnich był dekret z dnia 22 stycznia 1946 r. – Prawo rodzinne¹⁴. Przepis art. 25 § 2 tego dekretu brzmiał następująco: „Rodzice mogą karcić dzieci, będące pod ich władzą, jednak bez szkody dla ich zdrowia fizycznego lub moralnego i w granicach wskazanych celem wychowania”. Tego typu

¹¹ Zob. więcej na ten temat np. M. Grudecki, *Kontratypy...*, s. 296; M. Małecki, *Granice sztuki w świetle prawa karnego*, „Zeszyty Artystyczne” 2015, nr 26, s. 46–48; M. Grudecki, R. Fic, *Prawnokarna ocena zachowań znieważających w Internecie*, „Zeszyty Prawnicze” 2021, nr 3, s. 227.

¹² Zob. zamiast wielu D. Karkut, *Zakaz stosowania kar cielesnych a pozaustawowy kontratyp karcenia w celach wychowawczych*, (w:) E. Kabza, E. Krupa-Lipiński (red.), *Dobro dziecka w ujęciu interdyscyplinarnym*, Toruń 2016, s. 121–140; M. Morawska, *Zakaz...*, s. 27–45; M. Jońca, *Kontratyp a karcenie małoletnich w polskim prawie karnym*, „Gubernaculum et Administratio” 2016, nr 1, s. 47–56.

¹³ A. Barczak-Oplustil, *Recenzja rozprawy doktorskiej mgr-a Michała Grudeckiego pt. „Tak zwane kontratypy pozaustawowe w polskim prawie karnym”*, http://bip.us.edu.pl/sites/bip.us.edu.pl/files/grudecki_-_rec._prof._a._barczak-oplustil.pdf (dostęp: 6.08.2022 r.).

¹⁴ Dz.U. nr 6, poz. 52.

przepis, choć znajdujący się w innym niż ustawa karna akcie prawnym, ograniczał zakres zastosowania dekodowanych głównie z ówczesnie obowiązującej ustawy karnej norm sankcjonowanych zakazujących zachowań, które odpowiadały czynom rodziców, polegających na karceniu dzieci. Stanowił więc wzorcowy kontratyp¹⁵. Jak wskazuje J. Gwiazdomorski, przepis ten dawał rodzicom swobodę wyboru kary, wyłączając spod tej swobody wyłącznie sankcje zagrażające zdrowiu fizycznemu i moralnemu dziecka oraz nieposiadające waloru wychowawczego¹⁶. Ustawodawca nie ponowił tego kontratypu ani w ustawie z dnia 27 czerwca 1950 r. – Kodeks rodzinny¹⁷, ani w obecnie obowiązującej ustawie z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy¹⁸.

Brak zawarcia w przepisach kolejnych ustaw prawnorodzinnych wyżej zaprezentowanego kontratypu może oznaczać, że ustawodawca przestał tolerować stosowanie takich środków wychowawczych i zrezygnował z przyznania rodzicom prawa do karcenia swoich dzieci już w połowie XX w.¹⁹. Oczywiście można też próbować forsować tezę, w myśl której ustawodawca chciał w ten sposób pozostawić kwestię dozwolonego karcenia panującemu zwyczajowi, mieszczącemu się w granicach szeroko rozumianego prawa do wychowania małoletniego²⁰. Podstawą taką mógłby być przepis art. 96 § 1 k.r.o., zgodnie z którym rodzice wychowują dziecko pozostające pod ich władzą rodzicielską i kierują nim. Pogląd ten koresponduje z uznaniem przez niektórych przedstawicieli doktryny karcenia małoletnich za czynność pierwotnie legalną, nienaruszającą reguł postępowania z dobrami prawnymi dziecka²¹. Co do słuszności tej tezy można mieć wątpliwości, a R. Krajewski wprost nazywa ją nadinterpretacją uprawnień rodzicielskich²².

Przeciwno uznaniu karcenia małoletnich realizującego *prima facie* znamiona typów czynów zabronionych za czynność pierwotnie legalną można wysunąć

¹⁵ Zob. więcej o kontratypie jako okoliczności ograniczającej zakres zastosowania normy sankcjonowanej: M. Grudecki, *Kontratypy...*, s. 114 i n.

¹⁶ J. Gwiazdomorski, *Prawo...*, s. 57.

¹⁷ Dz.U. nr 34, poz. 308.

¹⁸ Tekst jedn. Dz.U. z 2020 r., poz. 1359.

¹⁹ F. Ciepły, D. Gil, *Kontratyp karcenia małoletnich: aspekty materialne i procesowe*, (w:) A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger (red.), *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarowskiemu*, Lublin 2011, s. 41–43; F. Ciepły, *Problem legalności kryminalnej karcenia cielesnego małoletnich z perspektywy zasad wykładni historycznoprawnej*, (w:) F. Ciepły (red.), *Prawne aspekty karcenia małoletnich*, Warszawa 2011, s. 90–92; R. Krajewski, *Karcenie...*, s. 72.

²⁰ M. Grudecki, *Kontratypy...*, s. 472; M. Kopeć, *Zwyczaj jako podstawa wyłączenia bezprawności karcenia małoletnich*, (w:) F. Ciepły (red.), *Prawne aspekty karcenia małoletnich*, Warszawa 2011, s. 107.

²¹ I. Stachura, *Karcenie...*, s. 130; R. Noworyta, *Karcenie wychowawcze w świetle art. 96¹ KRO*, „Kwartalnik Krajowej Szkoły Sądownictwa i Prokuratury” 2012, z. 2, s. 115; M. Grudecki, *Prawnokarna perspektywa karcenia małoletnich*, (w:) D. Jaroszevska-Choraś, A. Kilińska-Pękcak, A. Wedeł-Domaradzka (red.), *Rodzina...*, s. 202, 204, 205.

²² R. Krajewski, *Karcenie...*, s. 101.

kilka argumentów. Pierwszym z nich jest powyżej zaprezentowany dowód z wykładni historycznej. Skoro ustawodawca zrezygnował z ponowienia w prawie rodzinnym przepisu o wyraźnie kontratypowym charakterze, zezwalającym na stosowanie kar wobec dzieci, to nie można wnioskować, iż uznał tego typu czynności za dozwolone w normalnym procesie wychowawczym. Drugi argument płynie z istoty czynności pierwotnie legalnych, czyli społecznie akceptowalnych. Aby dane zachowanie zaklasyfikować jako pierwotnie legalne, w społeczeństwie *in genere* bądź wśród poszczególnych mniejszych jego grup (np. rodziców, pedagogów) musi panować przekonanie o opłacalności konieczności danego sposobu naruszania czy narażania na niebezpieczeństwo dóbr prawnych – zysk z jego podjęcia musi znacznie przekraczać ewentualne koszty²³. Opłacalność ta może wynikać²⁴:

1) z pożyteczności tych zachowań dla ogółu (zachowania społecznie użyteczne);

2) z powszechności tych zachowań, zaakceptowanych jako stały element rzeczywistości (zachowania społecznie przyjęte);

3) z poszanowania konstytucyjnie gwarantowanej wolności jednostki (zachowania luksusowe).

Jeżeli zachowanie zostanie uznane za społecznie akceptowalne, to w naturalny sposób zostanie wykształcona spójna reguła postępowania z dobrem, która pozwoli zniwelować poziom nadmiernego, nietolerowanego niebezpieczeństwa ponad granice społecznej akceptowalności. Dopiero wtenczas przekroczenie tej reguły umożliwi przypisanie cechy bezprawności zachowaniu sprawcy.

Brak konsensusu co do dopuszczalności określonego sposobu obcowania z dobrem – trudność z zakwalifikowaniem tego zachowania do którejś z trzech wymienionych wyżej grup – przekłada się automatycznie na niemożność skonstruowania reguły postępowania z tym dobrem, która w sposób jednoznaczny będzie wskazywać czy – i ewentualnie jak – można je naruszać. Sprzeczne poglądy na temat możliwości zastosowania danej metody obcowania z dobrem uniemożliwiają postawienie tezy, że obcującemu są znane reguły postępowania z nim²⁵. Jednoznacznej reguły w ogóle wówczas nie ma²⁶. Brak reguły postępowania z dobrem uniemożliwia zawężenie zakresu normowania normy sankcjonowanej, czyli wyłączenie z niego pewnego katalogu zachowań realizujących szerokie znamię czasownikowe poszczególnych typów czynów zabronionych. Jednostka powinna wówczas postępować z dobrem prawnym w sposób jak najbardziej ostrożny, tak by zapewnić mu oczekiwane bezpieczeństwo²⁷. Jeśli reguły

²³ M. Grudecki, *Kontratypy...*, s. 215.

²⁴ Podział za M. Grudecki, *Kontratypy...*, s. 163–164.

²⁵ O. Sitarz, J. Hanc, *Zabieg Kristellera w świetle przepisów prawa karnego*, „Prawo i Medycyna” 2017, nr 2, s. 71.

²⁶ M. Grudecki, *Kontratypy...*, s. 215.

²⁷ *Ibidem*.

postępowania z dobrem nie zezwalają na jego naruszenie czy narażenie na niebezpieczeństwo (a nie mogą zezwalać, jeśli ich w ogóle nie ma), obcujący z dobrem nie jest uprawniony czynić w ten sposób.

3. KARCENIE W PROCESIE WYCHOWAWCZYM – AKTUALNE POGLĄDY PEDAGOGÓW

Sytuacja opisana na zakończenie poprzedniego punktu ma miejsce w przypadku karcenia małoletnich. Zarówno wśród rodziców i opiekunów (wskazuje się, że osoby z wyższym wykształceniem częściej rezygnują z karania swoich dzieci²⁸) – jak i co najważniejsze – wśród pedagogów – brakuje konsensusu odnośnie do dopuszczalności karcenia w procesie wychowawczym. Co więcej, omawiane zagadnienie dotyczy nie tylko kar cielesnych – tutaj bowiem wątpliwości co do ich niedopuszczalności są znacznie mniejsze²⁹ – lecz karcenia *in genere*.

Zwolennicy stosowania kar jako jednej z metod wychowawczych zwracają uwagę, że mają one korzystny wpływ na dziecko, tylko jeśli są wymierzone konsekwentnie w celu wychowawczym przez osobę lubianą przez dziecko (do której czuje ono zaufanie) oraz przy zastosowaniu jasnych kryteriów³⁰. Kary zwalczają destrukcyjne zachowania u małoletnich, pomagają naprawić błędy wychowawcze ze strony opiekunów, a także uczą dzieci rządzącej światem zasady, zgodnie z którą niewłaściwe zachowania przynoszą przykre konsekwencje³¹. Dzięki karom dzieci poznają, co jest dobre, a co złe i w związku z tym mogą uniknąć w przyszłości podejmowania niewłaściwych zachowań³². Łącznie z nagrodami stanowią one zdaniem ich zwolenników uznaną i wciąż aktualną metodę wychowawczą³³.

²⁸ J. Łukasiewicz-Wieleba, *Nagrody i kary jako oddziaływania wychowawcze rodziców zdolnych dzieci*, „Problemy Opiekunczo-Wychowawcze” 2018, nr 1, s. 27.

²⁹ Zob. M. Grudecki, *Prawnokarna ocena...*, s. 241–244.

³⁰ H. Hamer, *Psychologia społeczna. Teoria i praktyka*, Warszawa 2007, s. 133; A. Ładyżyński, *Od akceptacji do dyscypliny. Praca wychowawcza z nastolatkiem*, (w:) M. Bednarska (red.), *O przemocy w wychowaniu. Próba namysłu nad zjawiskiem karalności*, Toruń 2007, s. 136.

³¹ S. Różycka-Jaroś, *Karcenie dzieci...*, s. 34, M. Kluz, *Znaczenie kary w procesie wychowania i kształtowania osobowości dziecka w rodzinie i szkole*, „Studia Gdańskie” 2011, t. 28, s. 165; P. Kowolik, *Wychowawcze znaczenie kar i nagród stosowanych w wychowaniu dzieci przedszkolnych*, „Nauczyciel i Szkoła” 2011, nr 1, s. 107.

³² S. Różycka-Jaroś, *Karcenie dzieci...*, s. 34; K. Cope, *The Age of Discipline: The Revelance of Age to the Reasonableness of Corporal Punishment*, “Law and Contemporary Problems” 2010, nr 2, s. 170; J. Bryk, *Zagadnienie karcenia nieletnich jako okoliczności wyłączającej bezprawność czynu (rozważania na tle przestępstwa znęcania się)*, „Przegląd Policyjny” 2001, nr 1, s. 63.

³³ M. Bereznička, *Wychowanie dziecka we współczesnej rodzinie*, Kraków 2014, s. 160; K. Dziedzic, *Rola kar i nagród w procesie wychowania w opinii wychowanków Młodzieżowego Ośrodka Wychowawczego*, „Prace Naukowe WSZiP” 2019, nr 1, s. 63; J. Łukasiewicz-Wieleba, *Nagrody...*, s. 25.

Kary, których stosowanie dopuszczają niektórzy pedagodzy, to w większości tzw. kary pedagogiczne, które nie naruszają godności małoletniego³⁴. Polegają one na wyjaśnieniu dziecku, dlaczego źle się zachowało oraz wyrażeniu smutku z tego powodu, czasowym odebraniu przyznanego dziecku przywileju, rzeczy lub przyjemności czy sugestii, by dziecko naprawiło wyrządzoną szkodę albo zadośćuczyniło wywołanej krzywdzie³⁵. Najkrócej rzecz ujmując, można nazwać je dezaprobatą czy ograniczeniem uprawnień³⁶. Jak wskazuje J. Łukasiewicz-Wieleba, najczęściej stosowaną karą pedagogiczną jest pozbawienie rozrywek lub innych czynności lubianych przez dzieci³⁷.

W pedagogice można aczkolwiek znaleźć przeciwne poglądy, w świetle których stosowanie jakichkolwiek kar jest niedopuszczalne i stanowi wyraz bezradności oraz braku cierpliwości wychowujących³⁸. Każda kara jest dla dziecka przykrością, pokazuje jego słabość i zależność względem karzącego, który wykorzystuje swoją siłę³⁹. Nadużywanie karania prowadzi do powstania u dzieci urazów psychicznych, m.in. kompleksu niższości⁴⁰. W myśl tego poglądu miłość rodzicielska nie karze, lecz nagradza i pomaga⁴¹. Stosowanie kar nie zawsze skutkuje efektem wychowawczym, ponieważ w niektórych przypadkach karzony może czuć awersję do pożądanego, lecz wymuszonego karą zachowania i powrócić do złego postępowania wówczas, gdy ustanie czynnik karzący⁴². Kara przynosi wówczas efekt zupełnie przeciwny od zakładanego i pożądanego, a także psuje relacje między rodzicami oraz dziećmi, którzy są postrzegani przez nich

³⁴ L. Wiatrowska, *Thinking about education – reflections concerning the rewards and punishments*, (w:) S. D. Maksymenko, L. A. Onufrieva (red.), *Problems of Modern Psychology: Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine*, Kamianets-Podilskyi 2017, s. 82.

³⁵ K. Dziedzic, *Rola...*, s. 68; S. Różycka-Jaroś, *Karcenie psychiczne dzieci w świetle obowiązujących regulacji prawnych*, „*Studia Iuridica*” 2012, t. LV, s. 191; J. Łukasiewicz-Wieleba, *Nagrody...*, s. 26; A. Mikołajec, *Kara...*, s. 5–6.

³⁶ J. Łukasiewicz-Wieleba, *Nagrody...*, s. 26.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ M. Bednarska, *Kilka uwag o przemocy w wychowaniu – skąd, po co, dlaczego?*, (w:) M. Bednarska (red.), *O przemocy w wychowaniu. Próba namysłu nad zjawiskiem karalności*, Toruń 2007, s. 22; A. Chmiel, *Pałace smoka... Kara czasu – czas kary*, (w:) M. Bednarska (red.), *O przemocy w wychowaniu. Próba namysłu nad zjawiskiem karalności*, Toruń 2007, s. 40.

³⁹ P. Kowolik, *Wychowawcze...*, s. 100; E. Erasmus, *Dylematy w wychowaniu: wolności, bezpieczeństwa, swobody i przymusu czy obowiązku*, „*Journal of Modern Science*” 2012, nr 1, s. 64; A. Chmiel, *Pałace smoka... Kara czasu – czas kary*, (w:) M. Bednarska (red.), *O przemocy...*, s. 40; A. Kohn, *Wychowanie bez nagród i kar. Rodzicielstwo bezwarunkowe*, Podkowa Leśna 2013, s. 88.

⁴⁰ A. Mikołajec, *Kara...*, s. 3.

⁴¹ L. Wiatrowska, *Thinking about education – reflections concerning the rewards and punishments*, (w:) S. D. Maksymenko, L. A. Onufrieva (red.), *Problems...*, s. 82.

⁴² M. E. Ruszel, *Zwyczajowe formy karcenia wychowawczego w społeczeństwie polskim*, (w:) F. Ciepły (red.), *Prawne aspekty karcenia małoletnich*, Warszawa 2011, s. 158.

jako „egzekutorzy”⁴³. Podaje się w wątpliwość skuteczność kar przez wykazywanie konieczności ponownego karania⁴⁴. Kary mogą nie motywować małoletnich do zmiany złego zachowania na lepsze, lecz do dokładniejszego ukrywania własnych przewinień, tak by nie narazić się na wykrycie i w konsekwencji ukaranie – uczą kłamstwa, przebiegłości, kalkulowania ryzyka, czyniąc z dzieci egocentryków⁴⁵. Dodatkowo kary zakłócają proces wyciągania wniosków z własnego zachowania – karcony nie myśli o tym, co źle zrobił, ale jak to się dla niego skończy i kiedy wreszcie się skończy⁴⁶. Zamiast przyznać się do błędu, może on ukrywać swoje przewinienie⁴⁷. Koncepcja „luzu wychowawczego” zakłada zatem całkowitą rezygnację z karania, a jako metodę zwalczania niewłaściwych zachowań podopiecznych proponuje dialog z wychowawcą⁴⁸.

Najbardziej liberalny nurt, zwany antypedagogiką, postuluje zastąpienie wychowania dziecka przyjaźnią, partnerstwem oraz wspieraniem go w samorozwoju i w podejmowaniu decyzji⁴⁹. Karcenie nie może stanowić metody wychowawczej, ponieważ w ten sposób nie rozwiązuje się konfliktów w dorosłym życiu, a dziecko powinno być traktowane jako równorzędny partner dorosłego⁵⁰. W myśl tej teorii małoletni nie może być kierowany za pomocą dyscypliny, lecz wyłącznie wspierany przez rodziców, tak aby miał możliwość popełniania błędów, wyciągania z nich wniosków oraz ich naprawiania⁵¹. Sterowanie za pomocą nagród i kar jest bowiem uprzedmiotawianiem (depersonalizacją) młodego człowieka⁵². Humanistyczne wychowanie wymaga obdarzenia dziecka zaufaniem i wiarą w to, że przyjmie ono na siebie odpowiedzialność za własne czyny⁵³. W związku z tym należy promować tzw. rodzicielstwo bezwarunkowe, oparte na następujących składnikach⁵⁴:

⁴³ A. Kohn, *Wychowanie...*, s. 84, 89; A. Mikołajec, *Kara...*, s. 5.

⁴⁴ A. Kohn, *Wychowanie...*, s. 83, 87.

⁴⁵ J. Łukasik, *O wartości konsekwencji w wychowaniu*, „Bliżej Przedszkola” 2010, nr 11, s. 53; A. Kohn, *Wychowanie...*, s. 90–92.

⁴⁶ A. Kohn, *Wychowanie...*, s. 94.

⁴⁷ A. Mikołajec, *Kara...*, s. 4.

⁴⁸ E. Erazmus, *Dylematy...*, s. 43, 67.

⁴⁹ M. Sikorska, *Nowa matka, nowy ojciec, nowe dziecko. O nowym układzie sił w polskich rodzinach*, Warszawa 2009, s. 224–225; L. Wiatrowska, *Thinking about education – reflections concerning the rewards and punishments*, (w:) S. D. Maksymenko, L. A. Onufrieva (red.), *Problems...*, s. 81.

⁵⁰ M. Sikorska, *Nowa...*, s. 226.

⁵¹ T. Błahut, *Kara i karanie w perspektywie pedagogiki wyznania katolickiego i protestanckiego*, (w:) M. Bednarska (red.), *O przemocy w wychowaniu. Próba namysłu nad zjawiskiem karalności*, Toruń 2007, s. 115.

⁵² L. Wiatrowska, *Thinking about education – reflections concerning the rewards and punishments*, (w:) S. D. Maksymenko, L. A. Onufrieva (red.), *Problems...*, s. 81, 83.

⁵³ *Ibidem*, s. 82.

⁵⁴ Za A. Kohnem, *Wychowanie...*, s. 174–208.

- 1) rezygnacji ze stawiania dzieciom wymagań i akceptacji ich takich, jakimi są;
- 2) ograniczeniu krytyki dzieci;
- 3) dawaniu wyrazów miłości i akceptacji nawet wówczas, gdy dziecko źle się zachowuje;
- 4) rezygnacji z kar i nagród (przekupstwa);
- 5) pozostawieniu dzieciom realnego wyboru;
- 6) podejmowaniu ważnych decyzji wspólnie z dzieckiem.

Nurt antypedagogiki nie znajduje powszechnego uznania wśród wychowawców, aczkolwiek współcześnie dość silnie zwraca się uwagę na konieczność bardziej partnerskiego traktowania relacji między dziećmi a rodzicami⁵⁵. Najkorzystniejszym stylem wychowania jest styl demokratyczny, oparty na podmiotowym traktowaniu obu stron relacji i dialogu, w którym dziecko ma duży zakres autonomii i współuczestniczy z rodzicami w podejmowaniu wszystkich decyzji⁵⁶. Prawidłowo ukształtowane więzi wewnątrzrodzinne pozwalają zaś na wychowanie bez kar⁵⁷.

4. KARCENIE MAŁOLETNIICH JAKO CZYNNOŚĆ PIERWOTNIE LEGALNA

Trudno wykazać, by zachowania klasyfikowane jako kary pedagogiczne realizowały znamiona jakiegokolwiek typu czynu zabronionego, może poza wykroczeniem samowolnego używania cudzej rzeczy ruchomej w przypadku czasowego odebrania przyznanej dziecku rzeczy, np. telefonu komórkowego czy tabletu. **Tego typu karcenie jest pierwotnie legalne jako zachowanie, które w ogóle nie godzi w dobro prawne**⁵⁸. Jest to zachowanie społecznie przyjęte. Jego przeciwieństwem jest karcenie za pomocą środków, które realizują znamiona typów czynów zabronionych. Tego typu kary zawsze – w mniejszym lub większym stopniu – mogą wywołać u dzieci nieprzyjemne doznania. Zdaniem pedagogów, jeśli w wyniku ukarania dziecko odczuwa lęk, strach, napięcie, wstyd, niemoc czy niepokój, to kara musi zostać uznana za niepedagogiczną⁵⁹. Pedagodzy niemal zgodnie uważają, że we współczesnym procesie wychowawczym niedopuszczalne są tego rodzaju kary, gdyż poniżają one dziecko i naruszają jego godność⁶⁰.

⁵⁵ M. Sikorska, *Nowa matka...*, s. 229.

⁵⁶ M. Dyrdół, *Relacje rodzice–dziecko i ich prawne konteksty*, „Wychowanie w Rodzinie” 2014, nr 10, s. 284.

⁵⁷ A. Mikołajec, *Kara...*, s. 2.

⁵⁸ M. Grudecki, *Kontratypy...*, s. 301.

⁵⁹ S. Różycka-Jaroś, *Karcenie psychiczne...*, s. 191; J. Łukasiewicz-Wieleba, *Nagrody...*, s. 26; K. Dziedzic, *Rola...*, s. 68.

⁶⁰ K. Dziedzic, *Rola...*, s. 69; S. Różycka-Jaroś, *Karcenie psychiczne...*, s. 202.

Karcenie niepedagogiczne nie może zatem zostać uznane za zachowanie społecznie akceptowalne. Nie jest możliwe wykazanie jego opłacalności. Opłacalność ta nie wynika z korzyści, które przynosi społeczeństwu. Jest dla niego obojętne albo nawet i szkodliwe. Nie sposób zaklasyfikować go także jako zachowania społecznie przyjętego, ponieważ zdecydowana większość wychowawców opowiada się przeciwko niemu. Nie można go tak samo traktować jako zachowania luksusowego, ponieważ o społecznej opłacalności zachowań luksusowych można mówić tylko wtedy, gdy nie naruszają one praw i wolności innych jednostek⁶¹. Karcenie niepedagogiczne godzi natomiast w dobra prawne dziecka.

5. KARCENIE MAŁOLETNIICH A PRZESŁANKI KONTRATYPIZACJI

W poprzednim punkcie ustalono, że czynnością pierwotnie legalną jest stosowanie wyłącznie kar pedagogicznych. Co do tej tezy nie można mieć wątpliwości, ponieważ kary te w ogóle nie naruszają dóbr prawnych dziecka. Jak jednak zostało wspomniane, wielu rodziców i opiekunów stosuje na co dzień w procesie wychowawczym kary niepedagogiczne, a ich zachowanie może wypełniać znamiona niektórych typów czynów zabronionych. Czy w związku z tym trzeba postulować stworzenie kontratypu karcenia małoletnich? Aby odpowiedzieć na to pytanie, należy zbadać, czy karcenie spełnia przesłanki kontratypizacji.

Za kontratypowe może zostać uznane zachowanie, które należy „(...) do klasy zachowań generalnych i powtarzalnych, ma charakter ekstraordynaryjny, godzi w dobro prawne (narusza je bądź naraża na niebezpieczeństwo w wyniku przekroczenia reguł postępowania z nim) przy czym:

a) stanowi nieakceptowalny, mogący budzić lęk lub potępienie i niewystępujący w życiu codziennym, lecz usprawiedliwiony (uzasadniony wyborem »mniej-szego zła«) sposób obcowania z tym dobrem

oraz

b) jest podjęte świadomie w celu rozwiązania kolizji różnych, konkretnych, możliwych do zdekodowania, co najmniej dwóch nietożsamyh dóbr prawnokarnie chronionych bądź tożsamyh, lecz niedzierzonych przez ten sam podmiot

oraz

c) polega na poświęceniu jednego dobra na rzecz ochrony innego dobra w przypadku, w którym brak tego poświęcenia jest społecznie nieopłacalny (straty byłyby jeszcze większe)⁶².

Jeżeli zachowanie spełnia wszystkie wymienione wyżej przesłanki, ustawodawca może postarać się ująć je w znamiona i stworzyć kontratyp. Stosowanie kar

⁶¹ M. Grudecki, *Kontratypy...*, s. 165.

⁶² *Ibidem*, s. 302.

niepedagogicznych z pewnością należy do klasy zachowań generalnych i powtarzalnych, lecz jest czymś ekstraordynaryjnym – na co dzień wszak nie karci się dzieci. Czyni się to tylko wtenczas, gdy przewiniły. Proces wychowawczy nigdy nie opiera się wyłącznie na ciągłym karceniu, a przynajmniej nie powinien się opierać w prawidłowo funkcjonujących rodzinach. Karcenie jest bowiem wyrazem załamania systemu rodziny⁶³. Kary niepedagogiczne godzą w dobra dziecka, gdyż nie wykształciły się reguły postępowania, które wyznaczałyby pole akceptacji takich metod wychowawczych. Problematyczne jest dopiero przesądzenie, czy karcenie może zostać uznane za usprawiedliwiony sposób obcowania z dobrami prawnymi małoletniego, za wybór „mniejszego zła” przy rozstrzygnięciu kolizji między tymi dobrami a wartością w postaci prawa rodziców do wychowania dziecka w zgodzie z jego dobrem oraz zgodnie z własnymi przekonaniem. Czy nieusprawiedliwienie poświęcenia jednego z dóbr prawnych dziecka w ramach tego kontratypu jest społecznie nieopłacalne?

Nie sposób jednoznacznie przesądzić, czy brak zezwolenia na stosowanie kar w procesie wychowawczym przyniesie więcej strat niż korzyści. Wydaje się jednak, że trudno całkowicie zrezygnować z dopuszczalności karcenia w wyjątkowych okolicznościach, biorąc pod uwagę fakt, że w społeczeństwie stanowi ono nadal jedną z podstawowych, naturalnych metod uczenia się rezygnacji z zachowań niepożądanych⁶⁴. Stosowanie systemu nagród, ale też kar może być zatem uznane za wybór mniejszego zła, podejmowany w celu nauczenia dziecka samokontroli oraz stosownego do wieku zachowania⁶⁵. Karcenie nie cieszy się powszechną akceptacją pedagogów i wychowawców, aczkolwiek zdaje się być zachowaniem tolerowanym (a to jest immanentna cecha kontratypów) jako jedna z najpowszechniejszych metod powiadamiania dziecka o konieczności zmiany zachowania⁶⁶.

6. KARCENIE MAŁOLETNIICH A PRZESŁANKI EKSKULPACJI

Prawo nie może nikomu zabronić zostać rodzicem. Niestety nie wszyscy ludzie posiadają naturalne predyspozycje do wychowania dzieci. Różny jest też poziom inteligencji rodziców oraz środowisko, z którego się wywodzą. Często też przeno-

⁶³ A. Mikołajec, *Kara...*, s. 2.

⁶⁴ S. Trusz, *Behawioryzm w pedagogice i praktyce edukacyjnej*, „Edukacja” 2011, nr 4, s. 22–23; A. Chmiel, *Palace smoka... Kara czasu – czas kary*, (w:) M. Bednarska (red.), *O przemocy...*, s. 36; E. Gruszczyk-Kolska, *Jak dzieci dowiadują się o tym co można, a czego nie można? O wychowaniu zamierzonym i niezamierzonym*, „Blżej Przedszkola” 2010, nr 10, s. 12; L. Wiątrowska, *Thinking about education – reflections concerning the rewards and punishments*, (w:) S. D. Maksymenko, L. A. Onufrieva (red.), *Problems...*, s. 81.

⁶⁵ K. Cope, *The Age...*, s. 170.

⁶⁶ E. Gruszczyk-Kolska, *Jak dzieci...*, s. 12.

szą oni negatywne wzorce z własnego dzieciństwa⁶⁷. Mogą karcić własne dzieci, ponieważ sami byli karceni i uważają, że dzięki takiej metodzie ich dzieci „wyrósł na porządnym ludzi” – aktualizuje się tu znane powiedzenie: „bici biją”⁶⁸. Wprowadzenie demokratycznego stylu wychowawczego jest niezwykle trudne, a rodzice, którzy tego nie potrafią, wybierają najczęściej styl autokratyczny, który opiera się na częstym stosowaniu kar⁶⁹. Niektórzy mogą wciąż stosować nawet kary fizyczne („klapsy”, „łanie”)⁷⁰, czy inne kary uwłaczające godności dziecka (znieważanie, groźby), ponieważ nie znają oni innych metod wychowawczych albo karcenie wydaje się im być najlepszą spośród dostępnych metod⁷¹. Stosowanie kar cielesnych w procesie wychowawczym nadal jest uważane wśród wychowawców za element „mądrości ludowej”⁷² – zostało głęboko zakorzenione w ich świadomości, co często blokuje otwarcie się na nowe metody wychowawcze. Rodzice lub opiekunowie, którzy stosują kary naruszające godność dziecka, czynią to też często pod wpływem silnych emocji, wywołanych zachowaniem podopiecznego, np. jego wyjątkową krnąbrnością⁷³. Mogą być też zmęczeni psychicznie lub fizycznie (w tym przez wyjątkowo niegrzeczne dziecko)⁷⁴. W takich sytuacjach trudno od nich wymagać dochowania wierności prawu i stosowania zgodnych z nim środków wychowania dzieci. Można się zastanawiać, czy jest wówczas możliwe przypisanie rodzicom winy, aby uznać ich czyn za przestępny.

7. PODSUMOWANIE

Podsumowując powyższe rozważania, warto zaprezentować postulowany kontratyp/ekskulpant karcenia małoletnich. Przepis powinien mieć podwójny charakter, na wzór wykroczeniowego stanu wyższej konieczności⁷⁵ – w zależności

⁶⁷ J. Łukasiewicz-Wieleba, *Nagrody...*, s. 27.

⁶⁸ J. Maćkiewicz, *Przemoc w wychowaniu jako antywartość*, „Debata Edukacyjna” 2012, nr 5, s. 44; J. Zmarzlik, *Jak wychowywać bez kar fizycznych. Praca z rodzicami bijącymi swoje dzieci*, „Dziecko Krzywdzone” 2003, nr 2, s. 124.

⁶⁹ M. Dyrdół, *Relacje...*, s. 283–285.

⁷⁰ M. Grudecki, *Prawnokarna ocena...*, s. 240; M. Grudecki, *The Genesis of the Prohibition of Corporal Punishment against Minors and the Consequences of Its Application*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2021, t. IV, s. 249–250.

⁷¹ J. Włodarczyk, *Klaps za karę. Wyniki badań postaw i stosowania kar fizycznych w Polsce*, „Dziecko Krzywdzone” 2017, nr 4, s. 28; J. Helios, W. Jedlecka, *Przemoc fizyczna wobec dzieci. Perspektywa prawna*, Warszawa 2020, s. 16.

⁷² J. G. Dwyer, *Parental Entitlement and Corporal Punishment*, „Law and Contemporary Problems” 2010, nr 2, s. 204.

⁷³ M. Grudecki, *Prawnokarna ocena...*, s. 248.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ J. Kulesza, *Stan wyższej konieczności w ruchu drogowym w świetle orzecznictwa sądowego*, „Prokuratura i Prawo” 2018, nr 2, s. 24–25.

od wartości dobra prawnego poświęconego w wyniku karcenia uniemożliwiałyby on przypisanie bądź bezprawności, bądź winy. Jak już zostało dowiedzione, w niektórych przypadkach karcenie może być postrzegane jako „mniejsze zło” i usprawiedliwione na mocy kontratypu. W innych zaś usprawiedliwieniu podlega nie zachowanie (karcenie), lecz osoba (rodzic/opiekun), która stosuje generalnie zakazane metody wychowawcze w sytuacji, w której trudno wymagać od niej zachowania się zgodnego z wymogami płynącymi z norm sankcjonowanych, zakazujących m.in. korzystania z pewnych środków wychowawczych. Można zatem postulować dodanie do Kodeksu karnego i Kodeksu wykroczeń przepisu o następującej treści⁷⁶: „Nie popełnia przestępstwa/wykroczenia osoba wykonująca władzę rodzicielską albo sprawująca opiekę lub pieczę zastępczą nad małoletnim, która karci go w celu wychowawczym proporcjonalnie do wagi popełnionego przewinienia bądź działa w celu uchylecia grożącego mu niebezpieczeństwa lub pokierowania nim, jeżeli inne metody okazały się bezskuteczne, a dobro prawne poświęcone w wyniku karcenia nie przedstawia wartości oczywiście większej od wynikłej z niego korzyści dla rozwoju małoletniego”.

Pedagodzy zgodnie ujmują, że stosowanie kar przez rodziców lub opiekunów powinno być ostatecznością⁷⁷. Nie w każdym przypadku będzie ono również metodą skuteczną⁷⁸. Dlatego też w postulowanym kontratypie/ekskulpancie karcenia małoletnich warto zastrzec klauzulę subsydiarności. Cel wychowawczy, proporcjonalność kary do wagi przewinienia oraz dopuszczenie możliwości karcenia wyłącznie osób małoletnich przez ich rodziców oraz osoby ich zastępujące są znamionami powszechnie wskazywanymi przez przedstawicieli doktryny, którzy omawiają tzw. pozaustawowy kontratyp karcenia małoletnich⁷⁹. Ich argumentację należy w pełni podzielić, a znamiona te zamieścić w proponowanym przepisie.

Można postawić zarzut, że postulowany przepis nie jest narzędziem doskonałym ze względu na nieostro sformułowane znamiona. Omawiane zagadnienie dotyczy jednak tak delikatnych kwestii, jak stosunki rodzinne i proces wychowawczy, że nie sposób nie pozostawić organom wymiaru sprawiedliwości, zwłaszcza sądowi, marginesu swobodnej oceny. Wydaje się też, że większym niebezpieczeństwem niż nieostre znamiona jest istniejąca *de lege lata* luka prawna, w świetle której nie istnieje żadne, poza mogącą znaleźć zastosowanie w konkretnych przypadkach klauzulą znikomego stopnia społecznej szkodliwości, narzędzie wyłączające odpowiedzialność karną rodzica lub opiekuna, który karci swoje dziecko.

⁷⁶ Jest to zmodyfikowana propozycja względem zaprezentowanej przez M. Grudeckiego, *Kontratypy...*, s. 449.

⁷⁷ Z. Frączek, *Nagrody i kary w wychowaniu rodzinnym*, „Pedagogika Rodzinna” 2014, nr 3, s. 53; E. Gruszczyk-Kolczyńska, *Jak dzieci...*, s. 12; J. Korczak, *O biciu i innych sprawach*, (w:) J. Bińczycska (red.), *Bici biją*, Warszawa 2002, s. 88; J. Helios, W. Jedlecka, *Przemoc...*, s. 100–101.

⁷⁸ L. Wiatrowska, *Thinking about education – reflections concerning the rewards and punishments*, (w:) S. D. Maksymenko, L. A. Onufrieva (red.), *Problems...*, s. 82.

⁷⁹ Zob. zamiast wielu M. Grudecki, *Kontratypy...*, s. 424–432.

Stosowanie kar w procesie wychowawczym nie może bowiem zostać uznane za społecznie akceptowalną metodę postępowania względem małoletnich. Karcenie jest zawsze wynikiem błędów w procesie wychowawczym⁸⁰, lecz błędy zazwyczaj mogą zostać usprawiedliwione. Trzeba jednak wprowadzić do systemu prawa narzędzie, które pozwoli błędy te usprawiedliwić. Bez niego rodzicom lub opiekunom grozi kara kryminalna, a ta – jak stwierdził już prawie 60 lat temu I. Andrejew – nie jest dobrym narzędziem służącym do wyrobienia w wychowawcy poczucia delikatności, bez którego nie będzie on należycie pełnił swojej roli⁸¹.

REFERENCES

- Andrejew I., *Oceny prawne karcenia nieletnich*, Warszawa 1964
- Barczak-Oplustil A., *Recenzja rozprawy doktorskiej mgr-a Michała Grudeckiego pt. „Tak zwane kontraty typy pozaustawowe w polskim prawie karnym”*, http://bip.us.edu.pl/sites/bip.us.edu.pl/files/grudecki_-_rec._prof._a._barczak-oplustil.pdf (dostęp: 6.08.2022 r.)
- Bednarska M., *Kilka uwag o przemocy w wychowaniu – skąd, po co, dlaczego?*, (w:) M. Bednarska (red.), *O przemocy w wychowaniu. Próba namysłu nad zjawiskiem karalności*, Toruń 2007
- Bereźnicka M., *Wychowanie dziecka we współczesnej rodzinie*, Kraków 2014
- Błahut T., *Kara i karanie w perspektywie pedagogiki wyznania katolickiego i protestanckiego*, (w:) M. Bednarska (red.), *O przemocy w wychowaniu. Próba namysłu nad zjawiskiem karalności*, Toruń 2007
- Błasiak A., *Tendencje zmian we współczesnych rodzinach w ponowoczesności*, „Horyzonty Wychowania” 2019, nr 45
- Bryk J., *Zagadnienie karcenia nieletnich jako okoliczności wyłączającej bezprawność czynu (rozważania na tle przestępstwa znęcania się)*, „Przegląd Policyjny” 2001, nr 1
- Chmiel A., *Palace smoka... Kara czasu – czas kary*, (w:) M. Bednarska (red.), *O przemocy w wychowaniu. Próba namysłu nad zjawiskiem karalności*, Toruń 2007
- Ciepiły F., *Problem legalności kryminalnej karcenia cielesnego małoletnich z perspektywy zasad wykładni historycznoprawnej*, (w:) F. Ciepiły (red.), *Prawne aspekty karcenia małoletnich*, Warszawa 2011
- Ciepiły F., Gil D., *Kontratyp karcenia małoletnich: aspekty materialne i procesowe*, (w:) A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger (red.), *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, Lublin 2011
- Cope K., *The Age of Discipline: The Revelance of Age to the Reasonableness of Corporal Punishment*, „Law and Contemporary Problems” 2010, nr 2
- Dwyer J. G., *Parental Entitlement and Corporal Punishment*, „Law and Contemporary Problems” 2010, nr 2

⁸⁰ A. Mikołajec, *Kara...*, s. 2.

⁸¹ I. Andrejew, *Oceny prawne karcenia nieletnich*, Warszawa 1964, s. 117.

- Dyrdół M., *Relacje rodzice–dziecko i ich prawne konteksty*, „Wychowanie w Rodzinie” 2014, nr 10
- Dziedzic K., *Rola kar i nagród w procesie wychowania w opinii wychowanków Młodzieżowego Ośrodka Wychowawczego*, „Prace Naukowe WSZiP” 2019, nr 1
- Erazmus E., *Dylematy w wychowaniu: wolności, bezpieczeństwa, swobody i przymusu czy obowiązku*, „Journal of Modern Science” 2012, nr 1
- Frączek Z., *Nagrody i kary w wychowaniu rodzinnym*, „Pedagogika Rodzinna” 2014, nr 3
- Grudecki M., *Kontratypy pozaustawowe w polskim prawie karnym*, Warszawa 2021
- Grudecki M., *Prawnokarna ocena klapsa*, „Gubernaculum et Administratio” 2021, z. 2
- Grudecki M., *Prawnokarna perspektywa karcenia małoletnich*, (w:) D. Jaroszevska-Choraś, A. Kilińska-Pękacz, A. Wedeł-Domaradzka (red.), *Rodzina i prawo*, Bydgoszcz 2017
- Grudecki M., *The Genesis of the Prohibition of Corporal Punishment against Minors and the Consequences of Its Application*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2021, t. IV
- Grudecki M., Fic R., *Prawnokarna ocena zachowań znieważających w Internecie*, „Zeszyty Prawnicze” 2021, nr 3
- Gruszczyk-Kolska E., *Jak dzieci dowiadują się o tym co można, a czego nie można? O wychowaniu zamierzonym i niezamierzonym*, „Bliżej Przedszkola” 2010, nr 10
- Grześkowiak A., Zgoliński I. (red.), *Prawo karne w ochronie praw dziecka*, Bydgoszcz 2018
- Gwiadomorski J., *Prawo rodzinne. Dekret z dnia 22 stycznia 1946 roku D.U. Nr 6 p. 52*, Kraków 1946
- Hamer H., *Psychologia społeczna. Teoria i praktyka*, Warszawa 2007
- Helios J., Jedlecka W., *Przemoc fizyczna wobec dzieci. Perspektywa prawna*, Warszawa 2020
- Jedlecka W., *Zakaz stosowania kar cielesnych a kontratyp karcenia wychowawczego*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2020, nr 120
- Jońca M., *Kontratyp a karcenie małoletnich w polskim prawie karnym*, „Gubernaculum et Administratio” 2016, nr 1
- Karkut D., *Zakaz stosowania kar cielesnych a pozaustawowy kontratyp karcenia w celach wychowawczych*, (w:) E. Kabza, E. Krupa-Lipiński (red.), *Dobro dziecka w ujęciu interdyscyplinarnym*, Toruń 2016
- Kluz M., *Znaczenie kary w procesie wychowania i kształtowania osobowości dziecka w rodzinie i szkole*, „Studia Gdańskie” 2011, t. 28
- Kohn A., *Wychowanie bez nagród i kar. Rodzicielstwo bezwarunkowe*, Podkowa Leśna 2013
- Kopeć M., *Zwyczaj jako podstawa wyłączenia bezprawności karcenia małoletnich*, (w:) F. Ciepły (red.), *Prawne aspekty karcenia małoletnich*, Warszawa 2011
- Korczak J., *O biciu i innych sprawach*, (w:) J. Bińczycka (red.), *Bici biją*, Warszawa 2002
- Kowolik P., *Wychowawcze znaczenie kar i nagród stosowanych w wychowaniu dzieci przedszkolnych*, „Nauczyciel i Szkoła” 2011, nr 1
- Krajewski R., *Karcenie dzieci. Perspektywa prawna*, Warszawa 2010
- Kulesza J., *Stan wyższej konieczności w ruchu drogowym w świetle orzecznictwa sądownego*, „Prokuratura i Prawo” 2018, nr 2

- Ładyżyński A., *Od akceptacji do dyscypliny. Praca wychowawcza z nastolatkiem*, (w:) M. Bednarska (red.), *O przemocy w wychowaniu. Próba namysłu nad zjawiskiem karalności*, Toruń 2007
- Łukasiewicz-Wieleba J., *Nagrody i kary jako oddziaływania wychowawcze rodziców zdolnych dzieci*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2018, nr 1
- Łukasik J., *O wartości konsekwencji w wychowaniu*, „Bliżej Przedszkola” 2010, nr 11
- Maćkiewicz J., *Przemoc w wychowaniu jako antywartość*, „Debata Edukacyjna” 2012, nr 5
- Małecki M., *Granice sztuki w świetle prawa karnego*, „Zeszyty Artystyczne” 2015, nr 26
- Mikołajec A., *Kara jako jedna z metod stosowanych w procesie wychowania dziecka*, <http://www publikacje.edu.pl/pdf/12191.pdf> (dostęp: 6.08.2022 r.)
- Morawska M., *Zakaz stosowania kar cielesnych a pozaustawowy kontratyp karcenia wychowawczego*, „Prokuratura i Prawo” 2012, nr 10
- Noworyta R., *Karcenie wychowawcze w świetle art. 96¹ KRO*, „Kwartalnik Krajowej Szkoły Sądownictwa i Prokuratury” 2012, z. 2
- Ostrouch-Kamińska J., *Przełom, przejścia, przesunięcia. Rodzina w procesie zmian*, „Pedagogika Społeczna” 2017, nr 2
- Różycka-Jaroś S., *Karcenie dzieci – czyn zabroniony czy okoliczność uchylająca bezprawność*, Warszawa 2012
- Różycka-Jaroś S., *Karcenie psychiczne dzieci w świetle obowiązujących regulacji prawnych*, „Studia Iuridica” 2012, t. LV
- Ruszel M. E., *Zwyczajowe formy karcenia wychowawczego w społeczeństwie polskim*, (w:) F. Cieply (red.), *Prawne aspekty karcenia małoletnich*, Warszawa 2011
- Sikorska M., *Nowa matka, nowy ojciec, nowe dziecko. O nowym układzie sił w polskich rodzinach*, Warszawa 2009
- Sitarz O., Hanc J., *Zabieg Kristellera w świetle przepisów prawa karnego*, „Prawo i Medycyna” 2017, nr 2
- Stachura I., *Karcenie wychowawcze i ryzyko sportowe. Próba analizy statusu normatywnego wybranych kontratypów pozaustawowych*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2007, z. 2
- Trusz S., *Behawioryzm w pedagogice i praktyce edukacyjnej*, „Edukacja” 2011, nr 4
- Wąsek A., *Problematyka zasad odpowiedzialności karnej w okresie pracy nad reformą prawa karnego*, (w:) A. Strzembosz (red.), *O prawo karne oparte na zasadach sprawiedliwości, prawach człowieka i miłosierdziu. Materiały z sympozjum nt. reformy prawa karnego zorganizowanego przez sekcję nauk prawnych KUL w Kazimierzu n. Wisłą w dniach 28–30 IV 1988 r.*, Lublin 1988
- Wiatrowska L., *Thinking about education – reflections concerning the rewards and punishments*, (w:) S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva (red.), *Problems of Modern Psychology: Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine*, Kamianets-Podilskyi 2017
- Włodarczyk J., *Klaps za karę. Wyniki badań postaw i stosowania kar fizycznych w Polsce*, „Dziecko Krzywdzone” 2017, nr 4
- Zmarzlik J., *Jak wychowywać bez kar fizycznych. Praca z rodzicami bijącymi swoje dzieci*, „Dziecko Krzywdzone” 2003, nr 2